

Rəzim MƏMMƏDOV,
ADPU-nun Ədəbiyyat
kafedrasının müdiri,
dosent

(Əvvəlki ötən sayımızda)

“İZM”LƏRİN ESTETİKASI YENİ METODOLOJİ BAXIŞ SİSTEMİNDƏ

(Təyyar Salamoğlunun tədqiqatları əsasında)

İslam əxlaqına sədəqətli qalmaqla inkişaf etdirilməli olduğunu təlqin” etdirmək idi.

Ədəbiyyatşünaslıq Cəlilin xarakterinin dəyişməsinə, onun ailənin və işğar bir insan olmaqdan çıxıb eys-ışrət, qumar və qadın düşkününe çevrilməsini kapital dünyasının qanunauyğunluğu ilə əlaqələndirir, onun kapitalist xarakteri ilə izah edir. T.Salamoğlu bu mülhizələrə etiraz edir, ədəbiyyatşünaslıqda söylenilən fikirlərin reallığı əks etdirmədiyini söyləyir, ən azından bədii mətnin məsələsinə bu şəkildə qoyulduğunu təkbiz etdiyini vurğulayaraq yazır: “Cəlilin pozğunluq yoluna qədəm qoyması onun kapitalist xarakteri ilə izah edilir. Lakin bədii mətn məsələsinə bu şəkildə qoyuluşunu təkbiz edir. Cəlilin dəyişməsi, xasiyyət və əməllərində get-gədə artmaqda olan mənfiliklər şəxsi tale yolu zəminində izah olunur. Yazıçı Lütfuli böyün təsiri altına düşməsinə onun dəyişməsinin, mənfiliklər əxz etməsinin əsas səbəbi kimi göstərir”.

T.Salamoğlu yazır ki, “məülf Cəlili kapitalist iqtisadi münasibətləri sistemində bişmiş, böyük təcrübəyə malik milli kapitalist obrazı kimi yaratmış. Cəlil ağa işğar dünyada nə qədər böyük müvəffəqiyyətlər qazansa da, yəne də bu sahədə təcrübəsiz idi. Xarakterindəki saftlıq və təmizlik, eyni zamanda, sadəlvühdə də içine düşdüğü mühiti bütün reallığı ilə görməyə ona mane olurdu. Tədqiqatçı yazıçının XX əsrin əvvəllərində son dərəcə mürekkəb və ziddiyyətli milli həyatında çabalayıb boğulanları çox gördüyünü, müşahidə etdiyini vurğulayaraq qeyd edir ki, onun “əsrinin süjeti nə qədər maarifçi konsepsiyadan güc alırdısa, maarifçi konsepsiyasının öz də bir o qədər həyatın acı reallıqlarından güc alırdı”. Alim yazıçının əsərdə yaranmaqda olan burjuaziyani necə görmək istədiyini belə səyyələndirir: “Yazıçı yaranmaqda olan milli burjuaziya sınıfı mövqədən yanaşmaq tendensiyasından çox uzaqdır. Belə bir tendensiya onun yazıçı məqsədinə daxil deyil. Müəllifin maarifçi ideali yaranmaqda olan burjuaziyanı vətəndaş təbiətli, ictimai əməl və düşünce sahibi kimi görmək istəyir. Qumarxanalarda, içki məclisində, gecə klublarında, kazinolarında keçən həyatın qazanılan milli sərvətin dağıdılmasına səbəb olduğunu, həm sərvət sahibinin özüni, həm ailəsinə zəlalətə apardığını, eyni zamanda, milli inkişafa zərər olduğunu göstərmək istəyir”.

İ.Musabəyov əsərdə göstərir ki, XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanın milli həyatına ələ bir dünya ayaq açır ki, xalqın, millətin tarixi xarakterinə, əxlaqına, mənoviyyatına, düşüncəsinə, bütövlükdə isə həyat tərzinə dağıdıcı təsir göstərir. Milli həyata kənardan ayaq çürünən Qərb dünyası olduğunu vurğulayan T.Salamoğlu yazır ki, sonotkar romanda “mənovi, əxlaq pozğunluğunun milli mühitə nüfuzu ilə barabər, milli mühitin bu cür yaşayış tərzinə müqavimət hissini və özmini də əks etdirir”. Bədii mətnədən çıxış edən alim çox haqlı olaraq belə nəticəyə gətirir ki, yazıçı əsrin sonunda “milli cəmiyyətin yekdilliyini”, eləcə də “Qərbdən gələn təsirlərə əxlaq və mənoviyyatca pozğunlaşan milli burjuaziya nümayəndələri ilə müqayisədə, milli burjuaziyanın böyük çoxluğunun milli və İslam həyat tərzinə, əxlaqına sədəqətini öne çəkir”.

Azərbaycan bədii nəsrində özünəməxsus şərefli yer tutan “Neft və milyonlar

səltənətində” romanının XX əsrin əvvəllərində Bakıda baş verən ictimai prosesləri iti müşahidələrin nəticəsi olaraq yarandığını, süjetin əsasına bütöyün həyatı bir situasiyanın qoyulduğunu vurğulayan professor T.Salamoğlunun fikrinə, “həyatı müşahidələrin, həyatı situasiyanın maarifçi yazıçının qələminə təsiri o dərəcədə qüvvətlidir ki, roman yazıçının başlanğıcda ifadə etdiyi publisistik mühakimələrin sərhəddindən xeyli kənara çıxır və onun həyatı məzmununu qat-qat qüvvələndirir”.

II HİSSƏ

MAARİFÇİ REALİZM ƏDƏBİ CƏRƏYANI VƏ İDEALİST DÜNYAGÖRÜŞÜ DÖRDÜNCÜ YAZI

*Sultan Məcid Qənzadənin maarifçi
dünyagörüşü ilə dini baxışlarının
vəhdətinin elmi təfsirləri*

Bədii əsərləri ilə Azərbaycan maarifçi realist cərəyanını zənginləşdirən, bu sahədə mühüm xidmətləri olan, xüsusilə maarifçi realist nəsrin estetik prinsiplərinin müəyyənlişməsində əvəzsiz rol oynayan böyük əbblərimizdən biri də Sultan Məcid Qənzadə olmuşdur.

Keçən əsrin 20-ci illərindən başlayaraq Ə.Nazim, Ə.Abid, H.Zeynəli, Q.Xəlilov, F.Hüseynov, Ə.Məmmədov, A.Zamanov, N.Vəlixanov, X.Məmmədov, A.Məmmədov, B.Əhmədov, Y.Babəyev və başqa nüfuzlu tədqiqatçılar S.M.Qənzadənin yaradıcılığı haqqında müəyyən mülhizələr söyləmiş, onun pədaqoji fəaliyyəti, əsərlərindəki didaktik pafosu, dramaturgiya, bədii nəsr sahəsindəki xidmətləri haqqında maraqlı fikirlər söyləmişlər. Bu tədqiqatlarda S.M.Qənzadənin “Məktubati-Şeyda bəy Şirvani”, “Allah xofu”, “Qurban bayramı” və s. kimi əsərləri dəyərləndirilmiş, ədibin adı maarifçi realist ədəbiyyatımızın görkəmli nümayəndələri ilə birgə kətilmiş, onun bədii irsinə yüksək qiymət verilmişdir.

Professor Təyyar Salamoğlu yazır ki, “ədəbiyyat tariximizdə S.M.Qənzadə yaradıcılığı, eyni zamanda, bədii nəsr janrlarının, xüsusən roman və hekayənin inkişafına göstərdiyi təkan baxımından təhlil predmetinə çevrilmişdir”. Alim onu da vurğulayır ki, indiyə qədər S.M.Qənzadə haqqında tədqiqatların böyük əksəriyyəti sovet ideologiyası mövqeyindən aparıldığı üçün, bu gün onun yaradıcılığının müstəqillik dövrünün ədəbiyyatşünaslıq düşüncəsi ilə qiymətləndirilməsinə ehtiyac duyulur.

Ədəbiyyatşünas alim roman-dilogiya kimi qəbul etdiyi “Məktubati-Şeyda bəy Şirvani”nin “Müəllimlər iftixarı” və “Gəlinlər həmayili” hissələrindən bəhs edərək yazır: “Ədəbiyyatşünaslığımızda S.M.Qənzadənin “Məktubati-Şeyda bəy Şirvani” əsəri daha çox təhlil predmetinə çevrilmiş, lakin istər maarifçi realizmin estetikası baxımından, istərsə də roman janrının nümunəsi kimi əsrin ideya-estetik keyfiyyətləri tam açılmamış, əsasən müəllifin maarifçi görüşlərinə diqqət yetirilməmişdir”.

Dilogiya ilə bağlı tədqiqatlarda əsrin birinci və ikinci hissələrinin “janr xüsusiyyətlərinə görə bir-birindən fərqlənməsi”, birinci hissənin “pədaqoji traktat səpkisində publisistik hekayə”, ikinci hissənin isə, “mənsur şeir şəklində yazılmış

roman” hesab edilməsi məsələsinə aydınlıq gətirən T.Salamoğlunun fikrinə, ədəbiyyatşünaslıqda söylenilən bu qənaətlər özüni doğrultmur. Belə ki, “Müəllimlər iftixarı”nın müəllif mövqeyinin bədii-estetik ifadəsi olması fikri birmənalı qarşılansın, əsərə daha çox “pədaqoji traktat” kimi yanaşmaq meylə öne keçir. Bu yanaşmalar, nəticə etibarilə dilogiyanın ideya-bədii mükəmməlliyini şübhə altına alır. Çünki birinci hissəni mövzuya verilən bədii həllərdən sərf-nəzər edir, yazıçı qayasının estetik ifadəsinin arxa plana keçir. Buna görə də tədqiqatlarda “Müəllimlər iftixarı” bədii əsər kimi yox, “pədaqoji traktat” kimi təhlil edilir. Birinci hissəyə bu mövqədən baxış prinsipi etibarilə, ikinci hissəni də ideya-bədii mükəmməlliyində təhlil imkanını zəiflədir”.

Əsərə yanaşmanın tədqiqatlardakı müxtəlif formalardan bəhs edən ədəbiyyatşünas alim diqqət məsələsinə başqa tərəfinə yönəldərək qeyd edir ki, “əgər həqiqi bədii əsər üçün ən əsas şərt “insanda insanı kəşf etmək”dirsə, onda qəhrəmanın ancaq sosial təbiətinin təsviri yazıçıya uğur qazandırma bilməz”. O yazır ki, yazıçı əsərdə “ədəbiyyatın qarşısında həyatı canlı obrazlarla təqdim etmək tələbinə” riayət etməmiş, dərvi hadisələrinin həyatiliyini və qəhrəmanların canlı, bədii obrazlar kimi meydana çıxmasını şərtləndirə bilməmişdir. Kitabda oxuyuruq: “Demək, “insanda insanı kəşf etmək” tələbi S.M.Qənzadənin romanında insanı həm təbii, həm də sosial varlıq kimi inikas şəklində meydana çıxır. Buna görə də, “Məktubati-Şeyda bəy Şirvani” əsərini həm “eşq dairəsində dolanan” hissələrin - “həziyyətlər tələbi”nin, həm də “ciddən söylenmiş mətləblər”in sintezində dərk və qiymətləndirmək zərurəti yaranır”.

T.Salamoğlu araşdırmalardakı “Müəllimlər iftixarı”nın müəllifi bir yazıçı olmaqdan çox vətəndaş-müəllim idi” qənaəti ilə də razılaşmıyaraq yazır: “Məhz bu və bu tipli qənaətlərin təsiri altında tədqiqatçılar birinci hissəni “vətəndaş müəllim”in maarifçi, pədaqoji düşüncələri kimi qəbul etmişlər. Halbuki, birinci hissədə hadisələr müəyyən bir kompozisiya sistemində, Aristotelin təbircə desək, “başlanğıc və sonu” olan, kifayət qədər dramatikləşmiş müşayiət olunan süjet xəttinə malikdir. İkinci hissədə olduğu kimi, birinci hissədə də canlı təsvirlər, qəhrəmanın yaşıantları, düşüdüğü son dərəcə gərgin psixoloji hallar oxucunu öz ardınca aparmaq gücündədir”.

Əsrin janr strukturu ilə bağlı sovet ədəbiyyatşünaslığında yer alan “dilogiyanın həm birinci, həm də ikinci qismi məktublar şəklində yazılmışdır” qənaətinə alimin məntiqli cavabı da diqqət cəlb edir. O yazır ki, “bu qənaət, heç şübhəsiz ki, öz başlanğıcını dilogiyanın adından götürmüşdür. Ancaq bədii mətn bunu təsdiq etmir. Əsrin birinci hissəsində məktub formasından istifadə olunmuşdur. Lakin bu formant bütövlükdə birinci hissəyə aid etmək olmaz. Əsl həqiqətdə birinci hissə həcmə az da olsa, ancaq mürekkəb struktura-kompozisiyaya malikdir. Struktur baxımından “Müəllimlər iftixarı”nı bir neçə hissəyə ayırmaq olar. Əsrin birinci və əsas hissəsi üçüncü şəxsin dilindən təhkiyə olunur. Üçüncü şəxs “mayıs” ayının əvvəlləri” ndə müəllim Şeyda bəyün başına gələn əhvalatı nəql edir”.

Əvvəli 8-ci səhifədə

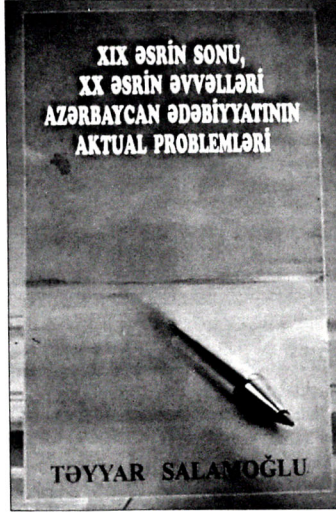
Tədqiqatlarda S.M.Qənzadənin Şeyda bəyin prototipi olması haqqında yekdil qənaətləri təqdir edən T.Salamoğlu yazır ki, maarifçi estetikanın prinsiplərinə uyğun yazılan əsərdə Şeyda bəy müəllif ideyalarının rəpuru funksiyasını yerinə yetirir, lakin yazıçı onu ancaq özünə lazım olan fikirlərin daşıyıcısına çevirmir, əksinə, qəhrəmanına üzleşdiyi hadisələr fonunda müəyyən psixoloji hallar yaşadır: "Əsərdə maarifçi ideyadan süjeto gəlmək prinsipi əsas götürülsə də, yazıçı süjetin otə-qana doldurulmasına çalışır. Baş verən hadisələrin psixoloji dərinliyinə nüfuz etməyi bacarmır. Başqa sözlə, "Müəllimlər iftixarı"nda süjet xəttinin əsasında duran hadisə təbii şəkildə təhkiyə olunur. Yazıçı sənətkarlıq stixiyası ilə qəhrəmanı ancaq ona lazım olan fikirlərin daşıyıcısına çevirmir. Qəhrəman başına gələn hadisələr fonunda gərgin psixoloji hallar yaşayır". Bədi mötəndən gördüyü kimi, yaranmış şəraitə müvafiq olaraq qəhrəmanın daxili düşüncələri ön planda təsvir olunmağa başlayır. T.Salamoğlunun fikrinə, "hadisələrin cərəyanı psixoloji müstəviyə keçir. Eyni zamanda, qəhrəmanın daxili düşüncələri onun maarifçi görüşlərinin ifadə vasitəsinə çevrilir". Burada diqqəti çəkən maraqlı məqamlardan biri də tədqiqatçının Şeyda bəyin üzleşdiyi problemlərin həllində yazıçının gəldiyi qənaətlərə yeni münasibətdir. Alim vurğulayır ki, yazıçı öz qəhrəmanını nə qədər çətin, ziddiyyətli burulğanlar aləminə salsada, onu təbii insan düşüncələrindən uzaqlaşdırmır. Tədqiqatda oxuyuruq: "Lakin müəllif qəhrəmanın üzünə yüklədiyi müəllif ideyalarının rəpuru funksiyasını reallaşdırmağa tələsmir, qəhrəmanı ancaq bu ideyaların daşıyıcısına çevirmir. Başqa sözlə, Şeyda bəyə verilən bu "rol" onu canlı insan olmaqdan, təbii halının yaşantılarından uzaq salır. Müəllif qəribə bir ustalqla qəhrəmanını mürəkkəb və ziddiyyətli düşüncələr burulğanına salır. Maarifçi qəhrəmanın bir çox hallarda, maarifçi qəhrəmandan çox, təbii varlığını yaşayan insan kimi yaşantıları onu müəllif ideyalarının quru rəporuna çevirməkdən uzaqlaşdırır. Məhz təsvirin bu istiqaməti ilə "Müəllimlər iftixarı" risalə, traktat xarakterli ilə yox, bədi səciiyyəsi ilə diqqəti cəlb edir".

Əsərin qəhrəmanını bütöv bir xarakter kimi səciiyyələndirən T.Salamoğlunun fikrinə, "Şeyda bəy bir müəllim kimi millətə xidmət imkanlarını ən böyük mənəvi dəyər, yaşamağın mənası hesab edir. Qəhrəmanın bu cür düşüncəsi tamamilə təbii. Çünki bu qəhrəmanı yaradan müəllif özü də, ilk növbədə və bütün varlığı ilə maarifçidir".

S.M.Qənzadənin keçdiyi həyat və fəaliyyət yolunun təfərrüatları ilə qəhrəmanın həyat və fəaliyyət yolunu müqayisə müstəvisinə gətirib, onu avtobiografik sürət hesab edən və "onun simasında maarifçi ziyalıların yeni nəslinə məxsus səciiyyəvi keyfiyyətlərin ümumiləşdirilməsinə baxmayaraq, bu surətin yaranması üçün S.M.Qənzadə özü prototip olmuşdur" qənaətinə gələn tədqiqatçı mövqeyi ilə razılaşmaq lazım gəldiyi göstərilir".

T.Salamoğlunun qənaətinə görə, Şeyda bəy obrazının həyatiliyində bu "prototip" (S.M.Qənzadənin) həyat təcrübəsi mühüm rol oynamışdır. O, yazır: "Heç şübhəsiz ki, S.M.Qənzadə qəhrəmanının obrazını yaradarkən müəllim, maarifçi və sənətkar kimi fəaliyyətində keçdiyi yolun təcrübəsini nəzərə almış, eyni zamanda, sənətkar istedadının təlqinləri də qəhrəmanını maarifçi düşüncənin sxematik təmsilçisi kimi

"İZM" LƏRİN ESTETİKASI YENİ METODOLOJİ BAXIŞ SİSTEMİNDƏ

yox, maarifçi qəhrəmanın həyatı obrazını yaratmağa yardımçı olmuşdur".

Romanda süjet xəttinin dramatik bir konflikt əsasında inkişafını, hadisələrin zirvəyə doğru hərəkətini və bu hərəkətin açılışını müəllif əsərin bədiliyini şərtləndirən əsas xüsusiyyətlərdən sayır və hadisələrin bu istiqamədə inkişaf xəttini izləməyi daha məqsədmüvafiq hesab edir. O, bədi mötə əsaslanaraq qarşılaşdığı problemin Şeyda bəyin daxili dünyasını hərəkətə gətirməsi, onun sosial həyatın ziddiyyətləri ilə bağlı dərindən düşüncələrə qərq olması, qəhrəmanın düşüncələrinin həçalanması, "nəğah həmayil məsələsi" yadına düşəndə kədərli olması, qəm-qüssə içində çabalması, Şeyda bəyin içində mübarizə gətirməsi və s. məsələlərin təbii boyalarla təsvir olunduğu qeyd etməkə yanaşı, yazıçının öz qəhrəmanının mənəvi aləminə nüfuz etməsini, onun mənəvi dünyasını da bacarıqla açdığını üzə çıxardır: "Şeyda bəyin içində mübarizə gedir. Maddi, yoxsa mənəvi dünyaya tapınma onun daxilində bütün varlığını saran dramatik, gərginlik yaradır. Şeyda bəy "əcuze surəti"ndə tez-tez gözüne görünüb ruhunu zəhərləməyə çalışan tamah hissə qalib gəlməyi, "kəndinə gəlmək"i bacarmır. Əvvəlki sağlaml düşüncələrinə qayıdır: "Mərifət varlığı mal yoxluğuna həm qəndir, amma mal qənisi mərifət yoxluğunda yoxsuldur...Şükür Xudaya ki, mən Şeydanı mərifət dövlətindən məhrum etməyibdir". Bu cür düşüncələr onun varlığına hakim kəsiləndə Şeyda bəyin ardıcıl olaraq Allaha şükr etməsi təsadüf deyil".

T.Salamoğlu Şeyda bəyin Avropada təhsil almasına baxmayaraq onun düşüncə sisteminin alt qatında İslam dininin ehkamlarının əsası yer tutduğunu, roman qəhrəmanının bu dünyanın fəaliyyətinə də, bu dünyada qazanılan var-dövlətin müvəqqətiyyətinə də ürəkdan inandığını, ona görə də bu nəcandan güc əlaqə bütün varlığı ilə yüzrləşə şagirdinin təlim-tərbiyəsi ilə cani-dildən məşğul olduğunu əsaslandırır: "Ona görə də S.M.Qənzadənin qəhrəmanını bir maarifçi kimi dərk etməmişdən qabaq, yaxud bir maarifçi kimi dərk etməklə bərabər, həm də müsəlman-millətçi kimi dərk etmək lazımdır". Alim Şeyda bəyin "müsəlman-millətçi" kimi dərk olunmasını

əasında dünyagörüşünün, bu dünyagörüşündən irəli gələn əməllərinin fəlsəfi kökündə Qurani-Kərimin hökmləri, İslam düşüncəsi və dəyərlərinin dayanması ilə əsaslandırır.

Tədqiqatlarda da qeyd olunduğu kimi, S.M.Qənzadə "Müəllimlər iftixarı"nda öz maarifçi düşüncələrini, vətəndaş-ziyalı mövqeyini Şeyda bəyin təmsilində ümumiləşdirmişdir. T.Salamoğlu bu məsələyə nisbətən başqa mövqədən yanaşır, müəllifin Şeyda bəyi süni yollarla maarifçi qəhrəmana çevirmədiyini qeyd edir. O yazır ki, müəllif "öz ideyalarını ortaya qoymaq məramı ilə bərabər, bədi əsər - roman yazdığı da unutmur. Buna görə də bütün bu situasiyalarda qəhrəmanın təbii, canlı insan olaraq düşüncəsi və yaşantıları qayğısına qalır, Şeyda bəyin düşüncə metamorfəzalarını təfəsilatlı şəkildə əks etdirməkdən çəkinmir". Alim qəhrəmanın dövrün çətinlikləri və əmansızlıqları içində çabalması probleminin qoyulmasına təbii yanaşdığını bildirir və Şeyda bəy surətini belə xarakterizə edir: "Biz "bəs Diləfrüzün həmayili nəcə olsun?" sualı qarşısında nəcə qalan qəhrəmanın inandığı həqiqətlərə istəhzə ilə yanaşma anlarına da, başından keçən düşüncələr seli içərisində başını itirməsinə də, ağır fikirlər altında yatdığına da, nəhayət, dünya nizamının nə üçün belə nizamsız qurulmasına dair Allahına sonsuz suallar ünvanlamasına da, Allahın adilliyinə dair qəti inamını beynindəki sübhəlli qənaətlərin əvəz etməsinə də intellektual düşüncə qəhrəmanının təbii, həyatı xarakterinin ifadəsi kimi baxır, dərk edirik".

Əsərdə diqqəti cəlb edən məqamlardan biri, bəlkə də birincisi yaranmış vəziyyətdən Şeyda bəy nəcə çıxacaq? və "Diləfrüzün həmayili məsələsi"ni müəllif nəcə həll edəcək? suallarıdır. Bədi mötəndən görünür ki, müəllif bu psixoloji durumda öz qəhrəmanının müxtəlif vəziyyətlərdəki yaşantılarını çox təbii şəkildə təsvir edir. Şeyda bəyin düşüncəvi ağır vəziyyətdən azad olması, düşüncəvi tərəddüdlər burulğanından xilas edilməsi məsələsinin həllinə yazıçı İslam dininə, Allaha üz tutmaqla nail olur. T.Salamoğlu yazır: "Şeyda bəyin tərəddüdlərinə son qoyub, tam qətiyyətlə mənəvi dünyaya yenidən dönməsində onun iman və inancının həlledici olduğu şübhəsizdir. Həmin iman və inanc Şeyda bəyin özünü müəllim kimi dərk etməsinin, başqa sözlə, özüne yenidən qayıdışının psixoloji əsasını müəyyənləşdirir. Şeyda bəy bir olan Allah tərəfindən müəyyənləşdirilmiş dünya nizamının məntiqini başa düşür və onu qəbul edir".

T.Salamoğlu Qurani-Kərim ayələrindən çıxış edərək bildirir ki, milli düşüncənin, milli özündərk prinsiplərinin formalaşmasında İslam dəyərləri əsaslı miqyasda çıxış edir. Onun qənaətinə görə, "S.M.Qənzadənin maarifçi qəhrəmanının iddialarında Allaha bağlılıq notları da bunun ifadəsidir".

Bədi mötəndən gördüyü kimi, Şeyda bəy qardaşı qızına həmayil əvəzinə "tərbiyə xüsusunda bir nəsihətnamə" kitabı yazıb hədiyyə verməyi vəziyyətdən çıxış yolu kimi qətləşdirir. Lakin qəhrəmanın "yeddi həftə gecə və gündüz işləməklə" başa

çatdırdığı bu hədiyyənin nəcə qarşılanacağı məsələsinə T.Salamoğlunun münasibəti digər tədqiqatçıların fikirlərindən daha dəqiq səsələnir. O, yazır: "Hadisələrin cərəyanı oxucunun bu sual ətrafında düşüncəsini qaçılmaz edir. Bu düşüncə müstəvisində oxucu baş verəcək gələcək olayların intizarında qalır. Yəni də oxucu düşüncəsində Diləfrüzün hədiyyəyə münasibətinin versiyalarının yaranması məsələsi meydana çıxır. Oxucu düşüncəsində formalaşmış "versiyalar"la müəllif fikrini üz-üzə gətirmək istəyi oxucu fikrində romanın sonuna marağı qat-qat artırır olur. Etraf etmək lazımdır ki, oxucu nə qədər çevik fikir sahibi olursa olsun, romanın sonunu müəllif düşüncəsinin eyni kimi təsəvvür edə bilməz. Çünki, hadisələrin inkişaf məntiqi Şeyda bəyin "nəsihətnamə"ni Diləfrüzə təqdim etməsini dikte edir. Lakin müəllif əsəri gözəlanılmaz sonluqla bitirir".

Məlumdur ki, əsər Şeyda bəyin dostuna S.M.Qəniyyəyə ünvanladığı məktub və müəllifin bu məktuba oxucuya təqdimi ilə bitir. Məktubda Şeyda bəy dostundan əmisi qızına yazdığı "Nəsihətnamə"ni çap etdirməsini xahiş edir. T.Salamoğlu bu məktubun yalnız xahişdən ibarət olmadığını, orada dərindən ictimai mətləblərin də yer aldığı vurğulayır: "Lakin Şeyda bəyin "məktubu" ancaq bu xahişdən ibarət deyil. "Məktub"unda Şeyda bəy çox dərindən ictimai mətləblərə toxunur. Buradakı düşüncələrində Şeyda bəy artıq bir məktəb müəllimindən maarifçi-filosof, mütəfəkkir səviyyəsinə qədər yüksəlir. Şeyda bəyin "məktub"u "Müəllimlər iftixarı"nın sosial tutumunu qat-qat dərinləşdirir. Əsl həqiqətdə "məktub" milli tərəqqiyə nail olmaq üçün gərülməli işlər, millət ziyalısının qarşısında duran vəzifələr haqqında Şeyda bəyin dostu ilə "qəibənə həmsəhbət" olması şəkildə əyanişlənir".

T.Salamoğlu düşünür ki, "Məktub"da Şeyda bəyin müəllifin maarifçi düşüncələrinin, vətəndaş ziyalı mövqeyinin rəpuru kimi çıxış etməsi daha qabarıq şəkildə öne keçsə də, məktubun məzmunu həm də "Nəsihətnamə"ni - əsərin ikinci hissəsini - "Gəlinlər həmayili"ni başa düşməyə açar olur".

Ədəbiyyatşünas alimin fikrinə, "Məktub" a qədər Şeyda bəyin millət, onun tərəqqi yolları haqqında düşüncələri əsərdə fundamental şəkildə əks olunur. Milli tərəqqidə məktəbin və müəllimin rolundan bəhs olunur. Əlbəttə, "məktub" da bu düşüncələrin davamı kimi ərsəyə gəlir. Lakin məktubda məsələlər daha geniş və daha dərindən miqyasda qoyulur". Tədqiqatçı hətta Şeyda bəyin "məktub"unu romanın üzvi hissəsi hesab edir, bu məktubda "yazıçının insan təbiiyatının ən mürəkkəb və ziddiyyətli məqamlarına bədi təhlil müstəvisinə çıxarmağa nail olduğunu" bildirir. O, bəzi qaranlıq məqamlara aydınlıq gətirən "məktub" haqqında yazır: "Məktub", doğrudan da, əlahiddə bir ruh qüvvəsi ilə yazılmış və "bəzi qaranlıq mətləblər"ə aydınlıq gətirmək gücündəndir. Şeyda bəyin milli tərəqqi haqqında düşüncələri məhz bu "məktub"da aydın bir konsepsiyaya şəklini alır. O, "məktub"unda milli inkişafa təkən verə bilən amilləri sistemli şəkildə açıqlayır".